

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930.2:[94:355.012](477.73)''1941/1944''(049.32)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-141-144>**Violence against the Civilian Population. Mykolaiv region. Documents of state security bodies. 1941-1944 / Compiled and contributed by Valerii Vasyliiev, Olena Lysenko, Serhii Makarchuk, Roman Podkur. – K.; V. Zakharenko Publisher. 2024, 432 p.****Pavlo M. Kravchenko**

Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD.(History), Professor (Ukraine)

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Abstract. *This scientific paper analyzes the materials of a collection containing documents on the crimes committed by the German and Romanian occupiers and their accomplices in the Mykolaiv region between 1941 and 1944. The documented acts of violence against civilians and prisoners of war, validated by the investigation, contribute to a broader understanding of crimes against humanity in Ukraine during the German-Soviet War (1941–1945). These records allow for a more precise assessment of the scale, forms, and methods of mass extermination and enable comparisons with crimes committed by Russian invaders in Ukraine today. Considerable attention is given to the articles by Valerii Vasyliiev and Roman Podkur.*

Keywords: *violence, crime, documents, Nazism, murder, civilian population.*

Насильство над цивільним населенням. Миколаївська область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Сергій Макарчук, Роман Подкур. – К.; Видавець В.Захаренко. 2024, 432 с.**Павло Кравченко**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна)

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Анотація. *Метою статті є аналіз матеріалів збірника, що містить документи про злочини німецьких та румунських окупантів і їх поплічників на території Миколаївської області у 1941-1944 рр. Задokumentовані і доведені слідством акти насильства над цивільним населенням та військовополоненими доповнюють картину злочинів проти людяності на території України під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр., дають можливість більш повно оцінити масштаби, форми і методи масового винищення людей, порівняти їх зі злочинами, що їх сьогодні чинять на території України російські загарбники. Значна увага приділена змістові статей Валерія Васильєва та Романа Подкура.*

Ключові слова: *насильство, злочин, документи, нацизм, вбивство, цивільне населення.*

Коллективна монографія присвячена насильству над цивільним населенням у Миколаївській області у 1941-1944 рр. за документами спецслужб і є черговим томом дослідницького проекту «Цивільні жертви на Східному фронті Другої світової війни», що був профінансований Фондом Фольксваген (Німеччина). Автори-укладачі книги – науковці Інституту історії України НАН України Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Роман Подкур та очільник науково-документального проекту «Реабілітовані історією» у Миколаївській області Сергій Макарчук.

Том вийшов друком у третій рік повномасштабної війни Російської Федерації проти України, характерними рисами якої, з перших днів перебування окупантів на українській землі, з 2014 р., є їхня надзвичайна жорстокість по відношенню до воїнів ЗСУ та особливо – до цивільного населення. Масові вбивства мирних жителів у тимчасово захоплених ворогом населених пунктах, застосування ворогом тортур актуалізували дослідження насильств нацистів у роки Другої світової війни. Як і багато років назад, знову стала важливою проблема

.....
відповідальності за скоєні злочини, міра покарання тощо. Тому не випадково збірник відкривається вступною статтею Валерія Васильєва, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, назва якої вказує на підняті в ній питання: «Проблеми досліджень насильства нацистів над цивільними, здійснення геноциду в Миколаївській області в контексті російсько-української війни».

В. Васильєв зробив важливий історичний екскурс в історію формування міжнародного гуманітарного права, починаючи з конвенцій на Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. Зазначивши, що прийняті міжнародними форумами документи містили передусім певні правила ведення війни, автор підкреслив, що в них не було передбачено переслідування і покарання окремих осіб за скоєні злочини. Ліга Націй, створена на Паризькій мирній конференції після Першої світової війни, теж не звертала уваги на злочини проти цивільного населення та покарання за їхнє скоєння. І лише переживши жахіття Другої світової війни з її масовими вбивствами десятків мільйонів людей, катуваннями, Голокостом, світове співтовариство, використовуючи повноваження і можливості ООН та під тиском громадськості нарешті звернуло увагу на проблему з точки зору міжнародного права, в якому з'явилося, зокрема, поняття «злочини проти людства» (автор Херш Лаутерпахт). Під його юрисдикцію підпадали злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людства. І хоча підсумки Нюрнберзького процесу розцінюють по-різному, все ж таки він, як зазначив автор, став найбільш важливим у низці судових процесів у Європі над нацистськими злочинцями упродовж тривалого часу. Воєнних злочинців засуджували, зокрема за злочини проти людства, хоча вони трактувалися доволі вузько. В. Васильєв зауважує, що проблематично було, наприклад, засуджувати злочинців за переслідування євреїв до Другої світової війни. А переслідування та знищення відповідними державами власних мирних громадян взагалі не було передбачено міжнародним правом.

Звернена увага на резолюцію 96 (I) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р., яка оголосила геноцид злочином згідно з міжнародним правом і закликала до розробки відповідної міжнародної конвенції. Дякуючи не в останню чергу Р. Лемкіну ООН була прийнята Конвенція про геноцид, яка, проте, не включала ряд важливих положень, пропонує ученим-юристом. Представники країн-переможниць у Другій світовій війні не бажали цього з відомих причин.

В. Васильєв звернув увагу й на те, що лише наприкінці ХХ ст., у 1994 р. світове співтовариство знову звернуло увагу на злочини проти мирного населення у зв'язку з подіями у Руанді. У названому році Рада Безпеки ООН створила Міжнародний кримінальний трибунал з метою розслідування та судового переслідування посадових осіб, причетних до геноциду в цій країні.

А 17 липня 1998 р. на Дипломатичній конференції у Римі було ухвалено Римський статут, на основі якого було створено Міжнародний кримінальний суд (МКС) - перший у світовій історії постійний міжнародний орган юстиції, до компетенції якого належить переслідування осіб, яких звинувачують у геноциді, воєнних злочинах, а також злочинах проти людства. Отже, робить висновок автор, злочини, скоєні в роки Другої світової війни, вплинули на міжнародне гуманітарне право, яке захищає мирне населення. Та, з іншого боку, зазначив В. Васильєв, проблема полягає у недотриманні міжнародних законів і норм, що призводить до масового страждання великих груп людей, що яскраво підтверджено нинішньою російською агресією і жорстокостями окупантів проти українського населення. Крім того, проблемою залишається визнання геноцидом тих чи інших актів масового насильства для відповідних міжнародних інституцій.

Аналізуючи колоніальну політику російської імперії, автор зауважує, що її парадоксальним нюансом було «етноцентрисько-імперське та расове заперечення існування колоній та колонізованих, що здійснювалося шляхом заборони неросійських мов, літератур, культурних практик». Звернена увага й на те, що російська імперія була єдиною колоніальною державою в Європі, що майже не втратила власних володінь у ХХ ст.

Що ж до України, то сьогодні, наголошує автор, нинішній очільник Росії та його поплічники не приховують геноцидний характер своїх дій в Україні і проти України за допомогою щоденної пропаганди, яка заперечує існування української нації. На практиці це реалізується масовими вбивствами у Бучі, Ізюмі, Маріуполі, в інших населених пунктах України, масштабними викраденнями людей, тортурами, насильницькими депортаціями, викорінюванням усіх символів української національної ідентичності на окупованих територіях. На жаль, зауважує автор, далеко не всі світові лідери хочуть звинувачувати Росію в геноциді, а деякі виправдовують її злочини.

В. Васильєв наголошує на транснаціональному характері злочинів: якщо у Богданівці Миколаївської області наприкінці 1941- на початку 1942 рр. їх здійснювали німецькі військові, румунська окупаційна адміністрація, загони самооборони ("зельбштутц") етнічних німців — із місцевих мешканців, українська допоміжна поліція, то в сучасній Україні в здійсненні злочинів

«беруть участь північнокорейські солдати, а Китай, Іран постачають росіянам необхідне озброєння (це співучасть у злочинах)». Це та інше є свідченням наявності всіх тих самих стадій геноцидного процесу, що і під час Другої світової війни, «тільки у значно пришвидшеній формі».

Приділена автором увага і мотивам дій колаборантів-злочинців 1941-1944 рр. і сучасного співробітництва громадян України з російськими окупантами. Слушною є думка В.Васильєва про те, що колаборантів треба притягувати до відповідальності за здійснення та причетність до конкретних злочинів.

Стаття старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук Романа Подкура «Діяльність окупаційних адміністрацій на Миколаївщині під час німецько-радянської війни: типологія насильства» присвячена розгляді й аналізу значної кількості подій, що дають ключ до розуміння подій 1941-1944 рр. у Миколаївській області і на тих українських територіях, що були або ж є зараз під тимчасовою окупацією Росії. Вже на початку автор зауважує, що російсько-українська війна «актуалізувала дослідження подій Другої світової війни через схожість ставлення російських і нацистських окупантів до цивільного населення»: залякування, побиття, катування, денационалізація, депортації, вбивства тощо. При цьому Р. Подкур зазначив, що радянська історіографія у такому розрізі події Другої світової війни не розглядала, оскільки вони не відповідали ідеологічним критеріям комуністичного режиму. У збірниках документів радянської пори були відсутні матеріали про участь колаборантів у масових акціях, ставлення до каральних акцій місцевого населення (німців, росіян, українців та ін.), спроби порятунку євреїв від смерті тощо. Сьогодні стало можливим дослідити ці та інші сторони нацистської та румунської окупації на території Миколаївської області дякуючи передусім розсекреченню документів колишніх спецслужб комуністичного режиму. Хоча, як зазначає автор, до цих матеріалів необхідно відноситись з певною пересторогою, зважаючи на те, що факти, наведені в них, були радянським ідеологічним інструментом, і часто є сумнівні у їхній достовірності. Як приклад, Р. Подкур наводить дані надзвичайної державної комісії, які різняться між собою.

Автор вказує на одну з важливих особливостей адміністративно-територіального устрою Миколаївщини під час нацистської та румунської окупації: область була поділена на дві окупаційні зони – німецьку та румунську. (Подібна ситуація була і на території Вінницької області). У багатьох випадках це відбилось на долі населення.

Велика увага приділена у статті типології насильства під час нацистської та румунської окупації Миколаївської області. Автор не лише перераховує його методи і форми (побиття, тривалі катування, ув'язнення, залякування, згвалтування, знущання на військовополоненими Червоної армії, депортація населення на примусові роботи до Німеччини, смертна кара), але розкриває їхню жорстокість і злочинність на конкретних прикладах. Покарання смертю застосовувалось особливо широко щодо євреїв, ромів, «лишніх людей» (пацієнтів психіатричних лікарень, інвалідів тощо), комуністів, комсомольців, партизан і підпільників та ін.

Автором проаналізовані документи спецслужб щодо Голокосту на території Миколаївської області. У нацистській зоні окупації розстріли єврейського населення розпочалися вже у серпні 1941 р. Показовими у цьому відношенні є документи, що стосуються масових розстрілів єврейського населення у с. Богданівка, характеристики яких Р. Подкур приділив значну увагу.

Звертає автор увагу і на те, що активними виконавцями масових розстрілів, окрім спеціальних підрозділів СС і жандармерії, допоміжної поліції, були загони самооборони, сформовані із «радянських німців» - місцевих німців-колоністів, так звані фольксдойче. Зроблений автором аналіз причин їхньої участі у масових убивствах допоможе дослідникам зрозуміти причини й мотивацію злочинів проти цивільного населення в 1941-1944 рр., провести паралелі з нинішньою російсько-українською війною.

Змістовними та інформаційними є 5 розділів книги, кожний з яких містить тематично відібрані документи, що розкривають окрему проблему. У першому розділі «Масові вбивства мешканців області в актах та матеріалах комісій з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників» нараховується 27 документів, складених після звільнення Миколаївської області, які розкривають наслідки злочинної діяльності нацистських і румунських окупантів та їхніх підручних у 1941-1944 рр. Значний фактичний матеріал дає можливість усвідомити масштаби злодіянь, зробити порівняння з іншими областями України.

Розділ другий «Організатори та виконавці злочинів стосовно цивільного населення та військовополонених» складається з 20-ти документів, що стосуються конкретних виконавців масових та індивідуальних розстрілів і страт населення Миколаївщини, їхньої поведінки, мотивації тощо. Цікавими є документи про повсякденну діяльність поліції, про кадровий склад поліції і жандармерії тощо.

Третій розділ за назвою «Голокост у с. Богданівці Доманівського району Миколаївської області» має 16 документів, які розкривають події масових розстрілів єврейського населення у названому населеному пункті. Переважно це витяги з протоколів допитів поліцейських, які брали участь у каральних операціях.

У 4-му розділі «Форми насильства над цивільним населенням Миколаївської області», міститься 40 документів, які характеризують чисельні злочини окупантів проти людяності. Зокрема, це різні розпорядження, оголошення, накази властей, протоколи допитів свідків про масові страти, вбивства, пограбування, знущання, про використання німецькими колоністами праці військовополонених тощо. Більша частина документів стосується знищення єврейського населення.

Два документи, що мають значний фактичний матеріал, складають 5-й розділ - «Миколаївський судовий процес над нацистськими злочинцями. 10–17 січня 1946 р.». Перший – витяг із протоколу судового засідання щодо розгляду кримінальної справи 9-ти воєнних злочинців, другий містить матеріали вироку військового трибуналу Одеського військового округу у кримінальній справі тих самих злочинців.

Значний інтерес представляє додаток, що складається з одного документа - витягу з рішення земельного суду судового округу Мюнхен I за номером V 9/69 від 26 лютого 1970 р. про розстріл євреїв службовцями оперативної команди 11а оперативної групи D поліції безпеки та СД у Херсоні, Миколаєві, колгоспі імені Кагановича поблизу Миколаєва у серпні-вересні 1941 р. Документ містить інформацію про 4-х підсудних – громадян Федеративної Республіки Німеччини: біографічні дані, діяльність до Другої світової війни, освіту, рід занять, сімейний стан тощо, участь у злочинах під час окупації Миколаївської області. Інформаційна цінність джерела полягає в тому, що він дає можливість скласти «типовий» портрет німецького/нацистського вбивці: чим він керувався під час здійснення злочину, мотивація, відчуття тощо.

На наше переконання, збірник є важливим доповненням до попередніх досліджень з цієї тематики передусім тим, що розкриває регіональні особливості насильства над цивільним населенням, доповнює раніше опубліковані матеріали. Він буде цікавим і корисним як професійним історикам, так і широкому загалу читачів з точки зору науково-практичної цінності, слугуватиме важливим джерелом і стимулом для подальших розвідок у цьому напрямку.

Авторам – творчої наснаги і подальших наукових звершень.

Надійшла до редакції / Received: 22.01.2025

Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025